

HELHETSSTRÄVAN OCH KONSTNÄRSROMANTIK

Lars Jadelius

Projekteringsmetodik, CTH

Med utgångspunkt från konstnärsromantiken i arkitektarbetet drar författaren upp ett samband mellan våra vardagliga föreställningar om vad "helheten" omfattar och "neutralitet" som ideal i den offentliga arkitekturen.

Romantikens myter om konstnärema som gudabenådade genier är säkert tämligen överspelade inom den svenska arkitektkåren. Men är det ändå inte så att mycket av arkitekternas strävan att själva få behärska en begränsad och avslutad helhet fortfarande lever kvar i romantikens tankevärld? I så fall skulle även arkitektkårens strävan att återerövra sin position som bygglärd, med övergripande ansvar för byggnadsprojekten åtminstone delvis kunna ses som ett utslag av detta.

På senare år har det blivit relativt vanligt att tala om bebyggelsens gestaltning som en komplex social process. Innebörden av detta synsätt på arkitekternas konstnärliga ambitioner har emellertid knappast penetrerats. Visserligen måste väl närapå all arkitektur, till skillnad från bildkonsten, ses som resultat av diskussioner med insatser från många viljor och intressen, men ändå syns det mig som att den konstnärliga insatsen hela tiden gjorts med bildkonstnären som förebild. Den arkitektoniska kvaliteten har ur konstnärlig synvinkel uppfattats som avhängig en eller annan arkitekts unika personliga kvalifikationer, eller kanske snarare i vilken mån uppdragsgivaren givit arkitekten fria händer. Parallellt har ett sådant tänkande lett till att de konstnärliga ambitionerna tonats ner då byggnadsprojekt realiserats, där processtänkande och brukarmedverkan ställts i förgrunden.

Är detta korrekt fungerar faktiskt den konstnärliga ambitionen mer eller mindre som hinder för såväl brukarmedverkan som samhällelig

helhetssträvan i arkitekturen. Omvänt måste brukarmedverkan i praktiken göra det svårt att arbeta för ett konstnärligt fullödigt resultat. För att utveckla en för arkitekten mer relevant förebild blir det därför av stor vikt för oss att närmare diskutera våra konstnärliga strävanden och deras konsekvenser idag.

Oreflekterade begrepp om helheten

I den forskning, som jag för närvarande arbetar med, spelar dessa frågor en central roll, liksom de gjorde i mitt avhandlingsarbete. En hel del arbete återstår för att jag skall kunna delge ett praktiskt användbart begrepp om hur en mer samhälleligt uppfattad konstnärlighet skulle kunna se ut. Preliminärt har jag emellertid kommit till att en svag punkt idag är att den i allmänhet eftersträvade konstnärligheten i arkitekturen bygger på oreflekterade begrepp om helheten och om samhället som en helhet. Denna brist på reflexion rotar sig i de svårigheter som skapas av förutsättningar som inte tillåter oss att se vare sig de konstnärliga subjekten eller konstverken relaterade till varandra i samhällets gestaltungsarbete. Ambitioner att åstadkomma en konstnärlig arkitektonisk helhet har av naturliga skäl knutits till tillkomsten av hus eller motsvarande tydligt urskiljbara byggnadsprojekt. I gestaltungsprocessen har i bästa fall en ansvarig arkitekt fått till uppgift att samordna olika viljor och olika krav till en helhet inom ramen för det förelagda projektet. Ibland har detta skett med arkitektens personliga signum, men oftast mer anonymt.

Ett sådant betraktelsesätt för ofta med sig att olika projekt, som i sig omfattas av starkt framträdande helhetsambitioner, sedda tillsammans inte ger uttryck för någon helhet. De kommer snarare i många fall att sinsemellan uttrycka konkurrens. Ett beprövat sätt att lösa detta problem har varit att i likhet med villaområdet låta byggnaderna stå fritt från sina grannar på en grönskande tomt. Resultatet blir då oftast att det offentliga rummet inte beaktas som en arkitekturuppgift. Det reduceras till en transportzon helt utan social betydelse. Samtidigt ställer det sig, inom ramen för en stark helhetssträvan av detta slag, ofta svårt att göra anspråk på självständiga uttryck för sådana brukare som besitter endast någon del av byggnaden.

Möjligheterna att gestalta för en mer omfattande helhet begränsas alltså av dagens vilja att uppnå en genomarbetad konstnärlig helhet inom projektets ram på två sätt, dels genom att i stort bortse från de större sammanhangens helhetskrav och dels genom att undertrycka andra gestaltande viljor inom den av arkitekten samstämda miljön.

I stadsdelen Haga i Göteborg har en grupp arkitekter arbetat på ett något annorlunda sätt inom ramen för den gamla kvartersbebyggelsen och de har därmed också kunnat åstadkomma ett i detta avseende bättre resultat. Inom ett område med samma byggherre har olika fasadavsnitt ritats med var sina egna fasadkompositioner så att de ger intryck av många skilda hus. Paradoxalt nog har konsekvensen av denna nedbrytning av projektets helhet blivit en starkare upplevelse av stadsdelen och staden som en helhet, vilket ger en fingervisning om en utväg ur vårt dilemma.

Då arkitekterna lanserade denna idé rönt det motstånd inte minst från andra arkitekter. Framför allt har det falska i att ge intryck av en småskalig produktion med många skilda projekt framhållits. Här ligger också den svaghet som man i efterhand kan konstatera. Det är svårt att undgå den känsla av ytlighet som uppstår av att den gestaltade mångfalden knappast har något reellt underlag. Uppdelningen i mindre enheter ger visserligen en del praktiska fördelar, såsom enkel anpassning till varierande marknivåer och till alla de äldre hus som det funnits skäl att bevara här, men mångfalden framstår ändå som sökt. Av detta framgår, menar jag, att ett ytterligare steg behöver tas för att även uppnå äkthet i uttrycket.

Nybebyggelse i stadsdelen Haga i Göteborg.

Foto: Lars Nyman

Variation och mångfald med äkthet i uttrycket

Vårt samhälle är både komplicerat och motsägelsefyllt. Det kan omöjligt vara så att det skulle vara nödvändigt att skapa en konstlad variation eller mångfald i stadsmiljön. Samhällsbygget drabbas ju inte bara av kritik för dess uniformitet och storskalighet, det kritiserar även för oöverskådlighet och anarki. Det finns därför anledning att se planeringen som en fråga om samordning av mer eller mindre självständiga aktörer. Bebyggelsen bör då å ena sidan acceptera att individer, grupper eller institutioner kommer till uttryck och å andra sidan kräva att dessa inordnar sig i samhällliga strävanden efter samordning.

Det hade i Haga funnits möjligheter att åstadkomma ett varierat uttryck med organisatorisk förankring, till exempel relativt självständigt manifesterade butiks- och hantverkslokaler. En betydande del av svårigheterna att skapa en levande miljö får dock tillskrivas den rationalistiskt organiserade produktionen och förvaltningen av husbeståndet som finns i Haga liksom i de moderna bostadsområdena i förorter.

Å ena sidan kan alltså arkitekterna så som läget är söka finna arbetssätt och uttryck som inte bara accepterar utan också tar fasta på de sociala enheter som trots allt existerar som aktörer i samhällsbygget. Å andra sidan hämmas möjligheterna att utveckla en levande arkitektur av den inskränkta rationaliteten inom de allt större förvaltningsorganisationerna och av den ekonomiska centraliseringen i allmänhet. Inom ramen för dessa stora organisationer tycks dock "plattare" organisationsformer med ett decentraliserat ansvar bli nödvändiga för att nå reell effektivitet. Ett storskaligt projekt och en rationell förvaltning sedd i vidare mening förutsätter i realiteten en struktur av lokalt ansvarstagande och möjliggör relativt självständiga uttryck. Skulle inte arkitekterna kunna söka finna uttrycksformer för en sådan relativ autonomi sedd inte bara utifrån organisationens privata intresse utan även sedd ur samhälls synvinkel?

För att göra det möjligt att i arkitekturen manifesteras komplexa samhälls betydelser, måste alltså synen på de enskilda arkitekturverken och den konstnärliga ambitionen förändras. Denna förändring kan dock knappast genomföras om man låter sig vägledas av föreställningar om återupprättandet av ett folkligt byggande med anonyma "konstnärer" underordnade en tradition. Det krävs att vi söker oss en konstnärlig identitet som passar för socialt komplicerad projektering och byggande.

Skulle vi inte kunna fortsätta att hävda de skilda konstnärliga insatserna som personligt betingade men då som mer eller mindre tydligt sammanfogade inlägg i ett fortgående "samhällsligt samtal"? Förutom att arkitekterna måste inse de olika inblandade personliga kvalifikationernas relativa självständighet, måste bildligt talat själva strukturen och processen

inneha konstnärliga kvalifikationer. De flesta arkitekter med praktisk erfarenhet har väl upplevt hur svårt det kan vara att komma till sin rätt i en del sammanhang. Trots att ett projekt eller ett miljöavsnitt gestaltas i samverkan med de bästa krafter, tycks det ibland vara omöjligt att åstadkomma ett gott resultat. Det gäller för aktörerna i varje samhällsligt projekt att identifiera såväl de formella som de informella brukargrupper som arkitekturen skall ge rum för, de som skall ta en byggnad i besittning. Varje byggnad, varje stadsdel bör bli ett uttryck för olika brukargrupperns ansvar respektive rätt till byggnaderna och dess rum. Det är detta som knyter samman arkitekturens gestaltungsfrågor med offentligheten som modern företeelse.

Offentligheten gestaltad — offentligheten gestaltar

I mitt avhandlingsarbete har jag studerat hur "offentligheten" och dess arkitektur vuxit fram och utvecklats. Denna representeras i staden av byggnader vars arkitektur är uttryck för hur man uppfattat det offentliga samtalet och själva gestaltningen av dess utbud. Här har jag tyckt mig finna en fruktbar infallsvinkel för försöken att skapa mig ett begrepp om en användbar gestaltungsprincip för arkitekturen.

En betydande del av arkitektarbetet har traditionellt bestått i att gestalta byggnader för institutioner som mer eller mindre fungerar som centra i det offentliga samtalet, det vill säga teatrar, bibliotek, musikhus, muséer samt folkets hus, medborgarhus och dylikt. Dessa institutioner kan ses som en tolkning av mötet mellan konsten, konstnärerna och deras publik, samtidigt som de i flera avseenden utgör en förutsättning för kulturens gestaltning som samhällslig process. Man kan visserligen betrakta kulturen som ett arv från tidigare generationer, men i dagens föränderliga situation är kulturen i sig en fråga om kontinuerligt nyskapande. Med en sådan utgångspunkt blir det viktigt att studera vilken arkitektur som ger den kulturella skapelseakten livsrum, inte vilken arkitektur som bäst förmedlar ett redan färdigt utbud.

Jag har i mina studier av offentlighetens miljöer i historien kunnat sluta mig till, att den konstnärliga ambitionen kan söka sig mot en samhällslig helhet längs två helt skilda vägar. Den ena, ännu förhärskande, tar sig exempelvis sådana uttryck som att då nya byggnader presenteras i massmedia så uppges varken arkitektens namn eller det kontor han arbetar för. Arkitekturen framstår då som anonymt producerad av "samhället" eller "vår tid" – sett som något vagt och abstrakt universellt utanför oss människor och vår "materialistiska" egoism.

Jag förespråkar istället en väg som utgår från att konstnärerna/arkitekterna alltid som alla andra skapar något som bidrar till det som redan finns. Vi deltar i ett socialt strukturerat förändringsarbete. Varje arbete tillfogar något nytt i en dynamisk helhet, som inom sig formar en struktur av relativa självständigheter. Vi måste mycket känsligt och nyanserat relatera vårt arbete till målgrupper, uppdragsgivare, medarbetare, brukare osv.

Dessa vägar kan studeras som ett samband mellan arkitektens hållning till gestaltningen och stilen i bygnadsverket. Med "stil" syftar jag då på uttrycksströmningar i arkitekturen, inte arkitekturstilar i konstvetenskaplig mening. Särskilt i Sverige finns en allmänt accepterad tanke att den offentliga miljön skall vara lika tillgänglig för alla. Till denna lovvärda ambition har sedan fogats en förhoppning att detta skulle kunna uppnås genom att ge arkitekturen ett neutralt uttryck. I denna anda har en särskild arkitekturstil utvecklats, vilken starkt knyter an till den första av de ovan nämnda vägarna och som helt kommit att identifieras med offentlighet. Man talar om den "offentliga miljön" som något som inte bara skiljer sig från hemmet utan också från offentlighetens mer lättsinniga institutioner som nöjesfält och restauranger. Problemet med denna stil uppstår om man med tillgänglighet menar något mer än att röra sig obekymrat utan att någon bryr sig. Vill man exempelvis även innefatta brukarnas eller de anställdas besittningstagande, det vill säga ge dessa möjligheter att påverka och ge dem särskilda ansvarsrelationer till en byggnad eller vissa delar av

Ett latinamerikanskt kvartersbibliotek fullt av symboler för den lokala befolkningens och personalens besittningstagande. Ur Opsis Kalopsis nr 6, 1988

den. Man måste på olika sätt upprätta och gestalta samhörighet mellan det byggda och de brukare som faktiskt nyttjar byggnaden. Det vill säga acceptera och möjliggöra värd/gästrelationer i den offentliga arkitekturen.

Den offentliga miljön skulle förändras avsevärt om speciella brukargrupper, såsom personal, lokalbefolkning eller stamgäster gavs estetiskt utrymme att sätta sin prägel på bygget. Eller om arkitekten i sina byggnader sökte inspirera brukare till att utveckla den offentliga miljön efter deras önskningar och drömmar. Jag frågar mig då om inte en sådan miljö skulle kunna vara väl så välkomnande även för en främling, som en strikt neutral och anonym offentlig miljö.

Neutral arkitektur

Biblioteksarkitekturen utgör ett utomordentligt exempel som historiskt belyser varför den neutrala stilen fick så starkt genomslag i Sverige. Under 1900-talet har folkbiblioteken utvecklats med inslag av olika demokratiska ideologier. Ofta har dessa knutits till skilda arkitektoniska uttryck, vilket framgår bland annat i en C-betygsuppsats framlagd av Pernilla Nordström på institutionen för Konstvetenskap i Uppsala. Hon beskriver hur den estetiska förebilden "kulturtempel" i Örebro gamla bibliotek förändrats till något som skall föra "tankarna till en vänthall av något slag" när ett nytt bibliotek skall byggas på 70-talet. (Nordström s 100)

Örebro stadsbibliotek med symboler för neutral informationsservice och anonym tillgänglighet.

Foto: Claes Caldenby

Ambitionen i Örebro nya bibliotek, liksom i de flesta moderna bibliotek, är att ingen skall känna sig "bortkommen". Miljön skall "inte ställa några krav på besökaren". Trots sin positiva inställning till detta, kan Nordström inte undgå att konstatera att det nya biblioteket saknar en "riktigt intim atmosfär" och att det rent av kan "uppfattas som spartanskt". (Nordström s 106)

Dessa reservationer bör tas på allvar eftersom de pekar på följande mycket centrala frågor. I vilken utsträckning har offentlighetens miljöer verkligen blivit tillgängliga för vanligt folk i någon djupare mening? I vilket avseende har de egentligen syftat till att bli tillgängliga? Har folk verkligen känt sig hemma här — eller har de känt sig bortkomna just på grund av anonymiteten och neutraliteten?

I en artikel om arbetarbibliotek i *Tvårsnitt* nr 4, 1988 pekar historikern Marion Leffler på betydelsen av att arbetarna i folkrörelsebiblioteken hade "ett eget bibliotek, där man fick styra och ställa som man ville" (Leffler s 82). Precis som i en privat bostad var det viktigt att utöva någon form av bestämmanderätt över miljön för att någon slags hemkänsla skulle infinna sig.

Läser vi folkbibliotekens grundskrifter finner vi, vilket sällan uppmärksammas, att strävandena efter en neutral biblioteksarkitektur uttalat riktade sig mot folkrörelsernas egna bibliotek. Valfrid Palmgren hävdar exempelvis betydelsen av att "själfva lokalen liksom hela organisationen i öfvrigt blifver fullt neutral" (Palmgren s 55) i sitt *Förslag angående åtgärder, som från statens sida böra vidtagas för främjandet af det allmänna biblioteksväsendet i Sverige* från 1911, vilket ligger till grund för utformningen av det svenska biblioteksväsendet.

Bakom denna tanke ligger en uttalad harmonisträvan av klassiskt borgerligt snitt, som också följdriktigt vänder sig gentemot folkrörelserna. "I föreningar af olika slag splittras människorna af olika åsikter, uppdelas i arbetsgifvare och arbetare, i absolutister och icke-absolutister, i olika såväl religiösa som politiska trosbekännare." (aa s 50) "Om någonsin alla ett samhälles medlemmar, oberoende af samhällsställning och andra intressen, kunna samlas om någon institution, så borde detta vara om biblioteket, som otvifvelaktigt är en af de allmängiltigaste institutioner, som kunna tänkas." (aa s 49) "Det bör vara staten, som genom understöd och ledning är alla sina medborgare behjälplig i deras »sträfvanden för upplysning och människovärde»." (aa s 89) "Liksom beträffande föreläsningens verksamhet, så är det äfven å biblioteksområdet af stor vikt, att (...) hvarje tecken på åsikt eller ståndpunkt af ett eller annat slag aflägsnas från biblioteken." (aa s 55)

Detta för oss in på några svåra och relativt kontroversiella frågor om förhållandet mellan demokrati och folkbildning, som faktiskt med fördel

kan föras med utgångspunkt i arkitekturfrågorna. Synen på demokrati avslöjas för oss bland annat i de relationer mellan gestaltning och konsumtion som bebyggelsen upprättar. Då demokrati inskränkte sig till att lära folket att älska och högakta det tryckta ordet blev templet en lämplig förebild. Om demokrati inskränker sig till ett fritt val av redan formade "produkter" eller "ståndpunkter" blir varuhuset till en lämplig förebild för ett demokratiskt bibliotek. Om demokrati istället innebär en allmän tillgänglighet till den stora konsten brukar byggnaden framhävas som ett utsökt men neutralt konstverk. Om demokrati också innefattar en delaktighet i själva gestaltungsprocessen, måste biblioteksmiljön, liksom offentlighetens institutioner i övrigt, rymma och uttrycka både kunskapsprocesser och erfarenhetsutbyte, både åsikter och ståndpunkter. Det räcker då inte att forma den som om den vore skapad i eller för ett komplicerat sammanhang; den måste även på ett mångfacetterat sätt ge uttryck för skilda strävanden och bemödanden, för samhällets motsättningar och konkreta maktrelationer.

Biblioteken kan direkt, utan särskild motivering, sägas illustrera den offentliga miljöns problem, men kan de sägas illustrera arkitektens problem i vidare mening? Jag har i alla fall kommit till det. I och med att min kritik innebär att det offentliga uttrycket ifrågasätts, ifrågasätts arkitektens uttryck överhuvud taget. Till och med de ideal som är knutna till bostaden omprövas oavsett om bostadshuset formats som en allmännyttig rättighet eller som en privat villa. Helhetssträvandena måste vad det gäller arkitekten genomgående lyftas över projektens ramar för att göra någon form av samhällelig helhet möjlig. Projekteringen av den enskilda byggnaden tonas ner som föremål för arkitektonisk omsorg till förmån för det kontinuerliga utvecklingsarbetet. Arkitektyrkets konstnärliga ambitioner måste, om detta skall bli möjligt, vidgas och inriktas på en samhällelig gestaltning av byggnadskulturen i sin helhet.

I denna vidare mening kan även forskare, pedagoger, förvaltare, programutredare, tekniker, brukare och så vidare i praktiken ses som delaktiga i arkitektens gestaltning. Detta faktum ålägger arkitekterna ett särskilt ansvar för den totala kunskapsbilden inom byggnadskulturen. Vi bör i högre utsträckning än idag arbeta offensivt för att vidga arkitektorkunskaperna utanför kåren, istället för att som nu ofta är fallet sätta likhetstecken mellan god arkitektur och goda arkitekter. Denna strategi skulle skapa betydligt större förutsättningar att höja den arkitektoniska kvaliteten, än om vi exempelvis inriktade våra krafter på att som någon form av byggledare åter få det totala ansvaret för de enskilda byggprojekten. Det skulle på sikt även skapa nya möjligheter för erfarenhetsöverföring till kåren, samtidigt som arkitekturdebatten skulle bli meningsfull för långt fler i samhället än vad som idag är fallet.

Att vi bör sträva efter helhet och konstnärlighet är väl de flesta arkitekter överens om, men jag hoppas att jag med denna artikel kunnat visa att betydelsen av denna konsensus inte är så självklar. Det innebär att vi behöver klargöra och utveckla våra ambitioner för att kunna förbättra arkitekturens och byggnadskulturens kvalitet. Kanske har jag lyckats med att ge några hållpunkter för en förnyelse och precisering av några av våra arkitekturideal, men framför allt hoppas jag på reaktioner och en givande debatt.

Lars Jadelius

Litteratur

Jadelius, Lars, *Folk, form och funktionalism. Om allmänt och gemensamt i offentlighetens arkitektur — med utgångspunkt från Helsingborgs konserthus*. Ak avh Arkitektur Chalmers, Göteborg 1987.

"Enrumstanken och det abstrakta rummet." *Arkitektur*, 4, 1987.

"Idealismen hos Norberg-Schulz" *Tidskrift för arkitekturforskning*, Vol. 1, No 2, 1987.

"Folk, form och funktionalism." *Svensk biblioteksforskning* 3-4, 1988.

Leffler, Marion, "Arbetsbiblioteket som mot-hegemoni." *Tvärsnitt*, 4, 1988.

Nordström, Pernilla, *Från kulturtempel till folkbibliotek – en studie av biblioteksmiljöns förändring i Örebro*. C-uppsats. Konstvet inst Uppsala 1987.

Palmgren, Valfrid, *Förslag angående åtgärder, som från statens sida böra vidtagas för främjandet af det allmänna biblioteksväsendet i Sverige*. Stockholm 1911.